

**Η΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ**



«ΧΡΥΣΗ ΤΟΜΗ»

**ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΚΕΡΑΤΕΑΣ**

ΚΕΡΑΤΕΑ 2001

ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Δρ. Αρχαιολόγος, Μέλος Γαλλικής Αρχαιολ. Σχολής

*Εισαγωγές Αττικής κεραμικής στους Δελφούς κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο**

Η τύχη των Δελφών μετά την παρακμή της αρχαίας θρησκείας και την απαγόρευση χρησιμοδότησης στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ., δεν έχει γίνει ακόμα ευρύτερα γνωστή. Παρά την εμφανή παρουσία υλικών καταλοίπων στον αρχαιολογικό χώρο, που χρονολογούνται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια (4ος - 7ος αι. μ.Χ.), τα μνημεία της περιόδου αυτής δεν περιλαμβάνονται στη διαδρομή που συνήθως ακολουθείται από τους τουρίστες, ή, όταν αυτό συμβεί αναγκαστικά, αποτελούν συχνά αντικείμενο παρερμηνείας ή παραπληροφόρησης.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ρωμαϊκή Αγορά¹, ο πρώτος σταθμός της επίσκεψης στο χώρο, που πολύ συχνά παρουσιάζεται στους αδαείς επισκέπτες ως παλαιοχριστιανική βασιλική - ενώ πρόκειται για μια αγορά, ένα φόρουμ, δηλαδή για κτίσμα εντελώς διαφορετικού χαρακτήρα, κοσμικού και όχι θρησκευτικού. Η παρεξήγηση δημιουργείται βέβαια και από το γεγονός ότι η Ρωμαϊκή Αγορά έχει από χρόνια μετατραπεί σε γλυπτοθήκη παλαιοχριστιανικών γλυπτών που προέρχονται κυρίως από εκκλησιαστικά κτίσματα.

Τέτοια μεγάλης κλίμακας κτίρια, όπως η Ρωμαϊκή Αγορά και οι βασιλικές², κτίζονται ή ανακαινίζονται κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ η πόλη εξαπλώνει τον οικιστικό της ιστό ολοένα και περισσότερο ανατολικά, νότια και κυρίως δυτικά του αρχαίου τεμένους, φτάνοντας περίπου ως το σημείο όπου ξεκινά το σημερινό χωριό των Δελφών. Σιγά σιγά, ο άλλοτε απαραβίαστος χώρος του ιερού μετατρέπεται σε χώρο κατοικίας ή εμπορικών συναλλαγών. Ταυτόχρονα, οικοδομικό υλικό από τα μνημεία του που καταρρέουν χρησιμοποιείται ευρύτατα για την οικοδόμηση τόσο δημοσίων κτιρίων, όπως η Δυτική Κινστέρνα, όσο και ιδιωτικών, όπως η Νοτιοδυτική Έπαυλη³.

Μία πόλη σε πληθυσμιακή και οικιστική άνθηση όπως ήταν οι Δελφοί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ήταν φυσικό να μην αρκείται στην εντόπια παραγωγή, αλλά να καλύπτει μεγάλο μέρος των αναγκών της σε κεραμική από εισαγωγές. Αν τα βορειοαφρικανικά προϊόντα κρατούν τα σκήπτρα μιας συνεχούς παρουσίας από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ως και τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ., η αττική

κεραμεική είναι αυτή που υπερέχει σε αριθμό εισηγμένων προϊόντων, ειδικότερα δε λυχναριών, κυρίως κατά τον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 41% του συνόλου των λυχναριών που βρέθηκαν στις πρόσφατες ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στους Δελφούς είναι αττικά, έναντι 31% των βορειοαφρικανικού τύπου και 10% των κορινθιακών. Δεν αποκλείεται δε και πολλά βορειοαφρικανικού τύπου λυχνάρια του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., που αποτελούν τοπικές απομιμήσεις, να προέρχονται από αττικά εργαστήρια, αυξάνοντας έτσι κατά πολύ το ποσοστό παρουσίας της αττικής κεραμικής στους Δελφούς.

Κατά τον 2ο αι. μ.Χ., όταν η Αττική εξάγει ελάχιστα και σχεδόν αποκλειστικά στην Πελοπόννησο, η ελλαδική αγορά (και οι Δελφοί δεν αποτελούν εξαίρεση) κατακλύζεται από τα εξαιρετικής ποιότητας κορινθιακά λυχνάρια από λεπτόκοκκο μπεζ πηλό, με γεωμετρικό ή εικονιστικό διάκοσμο⁴. Από τις αρχές του επόμενου αιώνα όμως κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες πιστές απομιμήσεις κορινθιακών λυχναριών που προέρχονται από εργαστήρια της Αττικής⁵.

Κατά τη διάρκεια του 3ου αιώνα, οι αττικές απομιμήσεις κατορθώνουν προοδευτικά να εκτοπίσουν από την αγορά τα κορινθιακά πρότυπά τους προσφέροντας καλύτερη ποιότητα και, ίσως, ανταγωνιστικότερες τιμές. Η Κόρινθος εξακολουθεί να παράγει λυχνάρια ως τον 6ο αι. μ.Χ., η εμβέλεια των προϊόντων της όμως είναι περιορισμένη, ενώ αντίθετα τα αττικά λυχνάρια κυριαρχούν για τους δύο τουλάχιστον επόμενους αιώνες, όχι μόνο στην ελλαδική, αλλά και στη διεθνή αγορά⁶. Τα αττικά προϊόντα εξάγονται τόσο σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη όσο και στις παραδουνάβειες και παραευξείνιες περιοχές. Είναι πιθανόν η άνθηση της αττικής λυχνοποιίας τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή να οφείλεται στην εγκατάσταση θυγατρικών εργαστηρίων από την Κόρινθο στην Αττική. Όχι σπάνια, οι τεχνίτες είναι απελεύθεροι δούλοι που φέρουν μαζί τους την εμπειρία των κορινθιακών εργαστηρίων, αλλά πιθανότατα και μήτρες ή αρχέτυπα για την παραγωγή λυχναριών.

Σύντομα, τα αττικά προϊόντα απεγκλωβίζονται από τα κορινθιακά τους πρότυπα, καινοτομούν και αποκτούν ένα δικό τους μορφολογικό και εικονιστικό λεξιλόγιο. Η ανάγλυφη διακόσμηση στα μετάλλια και τα πλαίσια γίνεται ευκρινέστερη, υπό την επίδραση ίσως της μεταλλοτεχνίας, οι βάσεις αποκτούν ανάγλυφους δακτυλίους και ανάγλυφες επιγραφές, αντίθετα από τις εγχάρακτες κορινθιακές⁷. Το πλήθος των επιγραφών που συναντούμε στην κάτω επιφάνεια των λύχνων μαρτυρούν τη δημιουργία ολοένα και περισσότερο νέων εργαστηρίων. Η μαζική παραγωγή θα επιβάλλει όμως σταδιακά λιγότερο σύνθετα κοσμήματα στο μέταλλο και το πλαίσιο.

Ένα αρκετά πολύπλοκο σύστημα αναπτύσσεται τώρα στο εσωτερικό των εργαστηρίων, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ εργαστηρίων, με στόχο να ανταπεξέλθουν στην ολοένα αυξανόμενη ζήτηση των αττικών λυχναριών: εξειδίκευση στην παραγωγή (κάθε στάδιο εκτελείται από διαφορετικό τεχνίτη), ανταλλαγές μητρών, πιθανές συγχωνεύσεις εργαστηρίων. Δεν αποκλείονται βέβαια και οι αντιγραφές που προέρ-

χονται από κλοπές μητρών ή από τη δημιουργία εκμαγείων από λυχνάρια που κυκλοφορούν στην αγορά. Η μέθοδος αυτή θα γενικευθεί αργότερα, τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ., όταν τα βορειοαφρικανικά λυχνάρια θα κερδίσουν την εκτίμηση των αγοραστών, εκτοπίζοντας με τη σειρά τους όλους σχεδόν τους άλλους τύπους.

Η καταστροφή της συνοικίας των κεραμέων από τους Ερούλους που λεηλάτησαν την Αττική το 267 μ.Χ., θα έχει άμεσο αντίκτυπο στην παραγωγή⁸. Προσπαθώντας να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της αγοράς, οι κεραμείς θα ξαναχτίσουν βιαστικά τους κλιβάνους και θα χρησιμοποιήσουν τις μήτρες που διασώθηκαν ή θα κατασκευάσουν εκμαγεία από υπάρχοντα λυχνάρια. Η ποιότητα των προϊόντων τους θα υποβαθμιστεί προσωρινά, θα κατορθώσουν όμως να διατηρήσουν τις κοντινές ή και πιο απομακρυσμένες αγορές.

Σημαντικό ρόλο για τη διατήρηση και αύξηση των εξαγωγών έπαιξε ένας άνεμος δημιουργίας που πνέει στο πρώτο μισό του 4ου αι. μ.Χ. Το επίχρυσμα εισάγεται και πάλι, προσφέροντας μια λαμπερή ιριδίζουσα επιφάνεια, το θεματολόγιο ανανεώνεται και είναι φανερό επίσης η προσπάθεια για βελτίωση της ποιότητας του πηλού που γίνεται πιο ανθεκτικός, ενώ παράλληλα τα τοιχώματα των λυχναριών, αλλά και των άλλων αγγείων, λεπταίνουν.

Τα αττικά εργαστήρια, αφού πειραματίζονται αρκετά στο τέλος του 4ου και στο πρώτο μισό του 5ου αι. μ.Χ. με τετράγωνα μετάλλια αντί των κυκλικών, συμπαγείς και όχι διάτρητες λαβές, γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα στο μετάλλιο, αλλά και με την παραγωγή και πάλι μη επιχρισμένων λυχναριών, οδηγούνται προοδευτικά σε απώλεια της ταυτότητάς τους, επιμήκυνση του σχήματός τους και τυφλή απομίμηση μικρασιατικών και κυρίως βορειοαφρικανικών προτύπων μετά τα μέσα του 5ου και κατά τον 6ο αι. μ.Χ. Μόνο κάποιες εικονιστικές παραστάσεις του 3ου και 4ου αι. μ.Χ. επανέρχονται, ντυμένες προφανώς ένδυμα χριστιανικό, αλλά και αυτές δεν θυμίζουν παρά αμυδρά τους δύο αιώνες σχεδόν απόλυτης μονοκρατορίας της Αττικής στην αγορά λυχναριών.

Από τις περιοχές εκτός Αττικής, όπου βρέθηκαν και έχουν δημοσιευθεί αττικά λυχνάρια, ξεχωρίζουν η Κορινθία⁹, η Αργολίδα¹⁰, η Θάσος¹¹, η Παννονία¹², η Μ. Ασία¹³, η Κύπρος¹⁴, η Β. Αφρική¹⁵. Αττικά λυχνάρια φιλοξενούνται σε συλλογές μουσείων όπως το Βρετανικό Μουσείο¹⁶, το Μουσείο του Λούβρου¹⁷, η Antiken-Sammlung του Βερολίνου¹⁸, το Μουσείο Fitzwilliam στο Κέιμπριτζ¹⁹, το Εθνικό Μουσείο της Πράγας²⁰, το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης²¹, το Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας²² και το Βασιλικό Μουσείο του Οντάριο στο Τορόντο²³. Έχουν δημοσιευθεί επίσης αττικά λυχνάρια που βρίσκονται σε σημαντικές συλλογές όπως αυτή της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι²⁴ και του Εβραϊκού Πανεπιστημίου στην Ιερουσαλήμ²⁵. Στην Αττική, βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες στον Κεραμεικό²⁶, στην Αγορά²⁷ και στο Σπήλαιο της Βάρης²⁸.

Τα αττικά λυχνάρια που βρέθηκαν στους Δελφούς προέρχονται κατ' αρχήν από

ένα κλειστό σύνολο της Ρωμαϊκής Αγοράς που σφραγίστηκε στο β' μισό του 4ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για την επίχωση ενός καταστήματος ή εργαστηρίου του οποίου ο βόρειος τοίχος κατέρρευσε, με αποτέλεσμα να κτισθεί η είσοδος και να μπαζωθεί ο χώρος σε ύψος 5 περίπου μέτρων. Σε άλλα σημεία του χώρου, όπως στη Νοτιοανατολική Έπαυλη, έχουν βρεθεί επίσης λυχνάρια του 3ου και των αρχών του 5ου αι. μ.Χ. Ένα σημαντικό μέρος από τα λυχνάρια που μελετήθηκαν προέρχονται τέλος από παλαιότερες ανασκαφές που έγιναν στο νεκροταφείο της ρωμαϊκής πόλης²⁹.

Το σχήμα των λυχναριών είναι κυκλικό, ενώ ο πηλός τους παρουσιάζει αρκετή ποικιλία ως προς την ποιότητα και την απόχρωση. Είναι κατασκευασμένα με μήτρες από γύψο. Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, στα ανεπίχριστα (που αποτελούν την πλειοψηφία) και σε αυτά με πορφυρό επίχρισμα. Λίγα παραπάνω από τα μισά από αυτά που προέρχονται από πρόσφατες ανασκαφές και σχεδόν όλα όσα βρέθηκαν στο νεκροταφείο διατηρούν τα μετάλλιά τους. Σε αυτά συναντούμε:

1. Ανθρώπινες μορφές σε προτομή, ολόσωμες ή συμπλέγματα (εικ. 1).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αινιγματική μορφή σε προτομή που φορά κάλυμμα κεφαλής και κρατά διπλό πέλεκυ. Έχει λάβει πολλές ερμηνείες, επειδή συνδυάζει χαρακτηριστικά που συναντούνται σε διάφορους εικονογραφικούς τύπους της εποχής: Αμαζόνα³⁰, Μίθρας³¹ ή ακόλουθός του³², γυναικεία θεότητα³³, Άτις³⁴ και πρόσφατα Ομφάλη ή Ηρακλής μεταμφιεσμένος σε γυναίκα από την Ομφάλη³⁵. Είναι γεγονός ότι ο θρησκευτικός συγκρητισμός στην Αθήνα της εποχής εκείνης μπορεί να έχει δώσει μορφές κατανοητές και δημοφιλείς στους συγχρόνους του, αλλά δυσερμήνευτες από μας σήμερα. Λυχνάρια σαν κι αυτό ίσως προορίζονταν αποκλειστικά για τελετουργική χρήση.

Άλλα λυχνάρια από τους Δελφούς φέρουν παράσταση Αθηνάς Προμάχου, Ποσειδώνα και Κενταύρου. Συναντούμε επίσης ερωτιδεείς, ερωτικές συννευρέσεις σε ποικιλία στάσεων, και έναν αυλητή.

2. Ζώα (εικ. 2). Δελφίνια, κριάρια, βόδια, σκύλοι και αρκούδες είναι τα ζώα που απαντούν στα λυχνάρια που βρέθηκαν στους Δελφούς, αποτελούν δε ένα μικρό μέρος του ζωόμορφου εικονιστικού λεξιλογίου των αττικών εργαστηρίων.

3. Αντικείμενα (εικ. 3) όπως καλάθια, αλλά και βούκρανα και ημισέληνοι που σε παλιότερα λυχνάρια συνοδευόταν από προτομή της Σελήνης³⁶.

4. Φυτικά ή γεωμετρικά κοσμήματα όπως ρόδακες και τετράγωνα (εικ. 4).

Ένα ενδιαφέρον όστρακο μεταλλίου φέρει επιγραφή (εικ. 5), πράγμα σπάνιο για τα μετάλλια³⁷. Τα τέσσερα γράμματα που σώζονται (PIAM) πρέπει να ανήκουν στο όνομα «Πρίαμος» και να προσδιορίζουν τη μορφή που εικονιζόταν στο μετάλλιο (πιθανότατα Πρίαμος σε προτομή, όπως σε ένα λυχνάρι από την Αγορά των Αθηνών³⁸).

Τα πλαίσια των λυχναριών που ήρθαν στο φως στους Δελφούς κοσμούνται με στιγμές, ομόκεντρους κύκλους, σταφύλια, κυματιστές γραμμές, ψαροκόκκαλο ή το

πολύ χαρακτηριστικό αττικό κόσμημα των 8-S (εικ. 5).

Από τις βάσεις που σώζονται (εικ. 6) σταχυολογούνται οι παρακάτω υπογραφές, εκ των οποίων σίγουρα μία, αλλά πιθανότατα και δύο, συναντώνται για πρώτη φορά:

1. ΕΥΤΥΧΙ Ανήκει στο εργαστήριο του Ευτύχους με έδρα τον Κεραμεικό. Ήταν το παραγωγικότερο της Υστερορωμαϊκής Αθήνας και η δράση του απλώνεται από τα μέσα του 3ου ως τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.³⁹. Το εικονιστικό του λεξιλόγιο είναι πλούσιότατο, αλλά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα εργαστηρίου αφιερωμένου στη μαζική παραγωγή μάλλον, παρά στην εισαγωγή καινοτομιών και νέων εικονιστικών παραστάσεων.

2. ΚΥ (συντομογραφία της λέξης «Κύρακος»). Πρόκειται για εργαστήριο που ξεκίνησε στα τέλη του 4ου αι. και διατηρήθηκε ως τα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.⁴⁰. Το λυχνάρι από τους Δελφούς, που σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ., πρέπει να ανήκει στα πρωιμότερα του εργαστηρίου.

3. ΣΤΡ (συντομογραφία της λέξης «Στρατολάου»). Από τα σημαντικά εργαστήρια της Αττικής που η δράση του εκτείνεται χρονικά από τις αρχές του 4ου αι. ως τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.⁴¹

4. Τ Το εργαστήριο που υπέγραφε με το γράμμα Τ μέσα σε δύο κύκλους, έδρασε από τα τέλη του 4ου αι. ως το δεύτερο τέταρτο ή τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. Είχε στενές σχέσεις με μερικά από τα μεγαλύτερα σύγχρονά του εργαστήρια⁴². Το λυχνάρι που βρέθηκε στους Δελφούς φέρει μια σπάνια παράσταση αυλητή που δεν έχει ως τώρα καταγραφεί στο ενεργητικό του εργαστηρίου.

5. ΤΗ Άγνωστη ως τώρα υπογραφή. Ίσως αποτελεί συγκερασμό των υπογραφών δύο γνωστών εργαστηρίων που συγχωνεύθηκαν, δηλαδή αυτού που υπέγραφε με το γράμμα Τ και αυτού που υπέγραφε με το γράμμα Η⁴³. Ίσως όμως να πρόκειται και για άλλο, ανεξάρτητο εργαστήριο, του οποίου δεν έχουν βρεθεί άλλα δείγματα παραγωγής ως τώρα.

6. Υ Δεν ξέρουμε αν πρόκειται για το εργαστήριο που υπογράφει με το γράμμα Υ⁴⁴ ή για συντομογραφία του εργαστηρίου του Ευτύχους, με τα γράμματα Ε και Υ εκατέρωθεν ενός εγχάρακτου κλαδιού. Στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει το Ε να έχει σβηστεί ή να μη χαράχθηκε ποτέ από βιασύνη.

6. ΧΙΟΝΗΣ Εργαστήριο που έδρασε από το δεύτερο τέταρτο του 5ου αι. ως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Η σταδιακή υποβάθμιση της ποιότητας των αττικών λυχναριών, η απλοποίηση στη θεματολογία των μεταλλίων με την επικράτηση χριστιανικών συμβόλων και η υιοθέτηση εισηγμένων προτύπων καθρεφτίζονται καθαρά στην παραγωγή αυτού του εργαστηρίου⁴⁵.

7. Ανάγλυφο κισσόφυλλο (The Leaf Shop)⁴⁶. Ένα από τα παλαιότερα εργαστήρια της Αττικής, με δράση από την αρχή του 3ου ως και τον ύστερο 4ο αι. μ.Χ. Αντί άλλης υπογραφής, τα λυχνάρια του φέρουν στη βάση τους ένα ανάγλυφο φύλλο. Φαί-

νεται ότι πρόκειται για το εργαστήριο που εισήγαγε το δημοφιλέστατο κόσμημα των 8-S στο πλαίσιο.

8. Εγχάρακτο κισσόφυλλο⁴⁷. Μεταγενέστερη εκδοχή ή απλώς παραλλαγή του ανάγλυφου κισσόφυλλου αποτελεί το εγχάρακτο κισσόφυλλο που συναντούμε σε ένα μόνο λυχνάρι από τους Δελφούς και χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. μ.Χ. Δεν αποκλείεται να πρόκειται και για εντελώς διαφορετικό εργαστήριο που δραστηριοποιείται από τα μέσα του 3ου ως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ.

9. Δυσανάγνωστη υπογραφή (... ΟΙΛΟΥ), κυρίως στο αριστερό και στο επάνω τμήμα της βάσης, όπου διακρίνονται ένα Μ και ίσως ένα Α, ένα Π και ένα C. Πάντως, με δεδομένα τα γράμματα που μπορούν να διαβαστούν, η υπογραφή δεν μοιάζει με καμμία από τις δημοσιευμένες υπογραφές εργαστηρίων. Είναι επομένως πολύ πιθανό να βρισκόμαστε μπροστά σε άλλη μία, ακατάγραφη ως τώρα υπογραφή.

Πέρα όμως από τα λυχνάρια, και άλλα είδη αττικής κεραμικής εισάγονταν στους Δελφούς. Στην κατηγορία της λεγόμενης «καλής ποιότητας» κεραμικής συγκαταλέγονται τα αγγεία με γραπτή σπειροειδή διακόσμηση που κατασκευάζονται στην Αττική από τον 3ο ως τον 5ο αι. μ.Χ.⁴⁸ Ο διάκοσμος συνίσταται σε σπείρες και φυτικά ή γεωμετρικά κοσμήματα, εκτελεσμένα με λευκό χρώμα σε κοκκινωπό βάθος. Σπανιότερα συναντώνται και επιγραφές, ενώ μπορεί να διαθέτουν και ανάγλυφο διάκοσμο. Λίγα αναλογικά δείγματα έχουν βρεθεί εκτός Αττικής και σ' αυτά συγκαταλέγονται τα τέσσερα που βρέθηκαν στην ανασκαφή της Ρωμαϊκής Αγοράς στους Δελφούς. Πρόκειται για τρία όστρακα από μικρά ανοικτά αγγεία (εικ. 7) που φέρουν στην εσωτερική ή στην εξωτερική τους επιφάνεια σπειροειδή διακόσμηση από λευκό χρώμα σε κόκκινο βάθος και για μία απόληξη λαβής ανοικτού αγγείου με μορφή λεοντοκεφαλής. Τέτοιες λαβές είναι σαφώς επηρεασμένες από έργα μεταλλοτεχνίας⁴⁹.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε πως η αττική κεραμική που βρέθηκε στους Δελφούς, παρά την αποσπασματικότητά της, αποτελεί ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό δείγμα της αττικής παραγωγής (κυρίως λυχναριών) στη φάση ακμής της. Το δείγμα από τους Δελφούς επιβεβαιώνει την μορφολογική και διακοσμητική ποικιλομορφία αυτής της κεραμικής, επικυρώνει τις υπάρχουσες χρονολογήσεις και μας προσφέρει μια τουλάχιστον και πιθανώς δύο, εντελώς άγνωστες ως τώρα, υπογραφές εργαστηρίων.

Ευχής έργον θα ήταν η μελέτη και δημοσίευση όλων των επιμέρους συνόλων εισηγμένης αττικής κεραμικής⁵⁰, ή τουλάχιστον αντιπροσωπευτικών κατά περιοχή, ειδικά αν προέρχονται από ακριβώς χρονολογημένα στρώματα, όπως τα περισσότερα από αυτά που βρέθηκαν στους Δελφούς. Η πολυετής εργασία που έχει προηγηθεί από ξένους μελετητές καθιστά την αττική παραγωγή εύκολα αναγνωρίσιμη. Η δημοσίευση νέων δεδομένων θα μας επιτρέψει να εξάγουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα για την ποσότητα κεραμικής που διακινείτο και την ακριβή γεωγραφική έκταση των εξαγωγών. Ίσως δε να μας επιφυλάσσει και ευχάριστες εκπλήξεις, όπως οι άγνωστες υπογραφές που βρέθηκαν στους Δελφούς και οι οποίες έρχονται να προστεθούν

στο μακρύ κατάλογο των εβδομήντα οκτώ διαφορετικών υπογραφών αττικών εργα-
στηρίων που έχουν εντοπιστεί ως τώρα.

Πλάτων Πετροίδης

Δρ. Αρχαιολόγος

Μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής

Σημειώσεις

* Ευχαριστώ την Οργανωτική Επιτροπή της Η' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής γιατί μου έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσω ένα θέμα που, αν και δεν μιλά άμεσα για την περιοχή που μας φιλοξένησε, φανερώνει ωστόσο τη μεγάλη απήχηση που γνώριζαν τα αττικά προϊόντα, ακόμα και σε μια σχετικά άγνωστη και παραγνωρισμένη περίοδο της ιστορίας μας, όπως είναι η παλαιοχριστιανική εποχή. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους φίλους Ν. Παπαγιαννάκο και Ε. Χαίρη - Παπαγιαννάκου που μου πρωτογνώρισαν αυτές τις τόσο γόνιμες συναντήσεις που λαμβάνουν χώρα «στην άλλη πλευρά του Υμηττού».

Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στο άρθρο είναι οι εξής:

KARIVIERI = A. KARIVIERI, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity* (1996).

PERLZWEIG = J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII* (1961).

1. Για τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη Ρωμαϊκή Αγορά βλ.:

– V. DEROCHE, «Agora romaine et «thermes du Sud»» στο «Rapport sur les travaux de l'Ecole Française d'Athènes en 1990», *BCH* 115 (1991), σ. 700-702;

– *Ο ίδιος*, «Ρωμαϊκή Αγορά και Νότιες Θέρμες», *ΑΔ* 46 (1991), Β1 Χρονικά, σ. 202-203;

– V. DEROCHE - Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Agora romaine et «Thermes du Sud»» στο «Rapport sur les travaux de l'Ecole Française d'Athènes en 1991», *BCH* 116 (1992), σ. 709-711;

– *Οι ίδιοι*, «Η Ρωμαϊκή Αγορά και η νοτιοανατολική έπαυλη», *ΑΔ* 47 (1992) Β1 Χρονικά, σ. 218-220;

– *Οι ίδιοι*, «Agora romaine et Villa Sud-Est» στο «Rapport sur les travaux de l'Ecole Française d'Athènes en 1992», *BCH* 117 (1993), σ. 641-644;

– *Οι ίδιοι*, «Agora romaine et Villa Sud-Est» στο «Rapport sur les travaux de l'Ecole Française d'Athènes en 1993», *BCH* 118 (1994), σ. 423-428.

2. Ο αριθμός των βασιλικών τον 6ο αι. μ.Χ. πρέπει να έφτανε τουλάχιστον τις τρεις. Βλ. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Delphes dans l'Antiquité tardive : première approche topographique et céramologique», *BCH* 121 (1997), σ. 678-679.

3. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακών διαστάσεων συγκρότημα, με τρικλίνια, ιδιωτικά λουτρά, αποθήκες κ.ά. Για την ανασκαφή αυτού του μνημείου βλ. παραπάνω σημ. 1 και τα εξής:

– V. DEROCHE - Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ - Α. Badie, «Villa Sud-Est» στο «Rapport sur les travaux de l'Ecole Française d'Athènes en 1994», *BCH* 119 (1995), σ. 649-650.

– *Οι ίδιοι*, «Villa Sud-Est» στο «Travaux de l'Ecole Française d'Athènes en Grèce en 1995», *BCH* 120 (1996), σ. 847-851;

– *Οι ίδιοι*, «Villa Sud-Est» στο «Travaux de l'Ecole Française d'Athènes en Grèce en 1996», *BCH* 121 (1997), σ. 000-000.

4. Για τα κορινθιακά λυχνάρια βλ. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, «Les lampes corinthiennes de Kritika», *BCH* 116

(1992), σ. 649-671, όπου και η σχετικά βιβλιογραφία. Βλ. επίσης KARIVIERI, σ. 31-35. Το βιβλίο της Arja Karivieri αποτελεί την πιο πρόσφατη μελέτη για την παραγωγή αττικών λυχναριών κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

5. Κεραμεικά εργαστήρια έχουν εντοπιστεί στον Κεραμεικό, όπου έχει βρεθεί και μεγάλος αριθμός παραμορφωμένων στο ψήσιμο λύχνων.

6. Για τη διάδοση των αττικών λυχναριών εντός και εκτός ελλαδικού χώρου, βλ. KARIVIERI, σ. 255-271 και πίν. 55-56. Βλ. επίσης παρακάτω, σ. 5 και 6 όπου δίνονται λεπτομερείς παραπομπές για τα λυχνάρια που εντόπισα σε δημοσιευμένες συλλογές μουσείων σε Ευρώπη, Μ. Ανατολή και Αμερική ή σε δημοσιεύσεις ανασκαφών.

7. Οι ανάγλυφες υπογραφές αποτελούν σαφή ένδειξη εντατικοποίησης της παραγωγής. Η εγγάραξη των υπογραφών με αιχμηρό εργαλείο ήταν διαδικασία αργή και ασύμφορη, ενώ η αναπαραγωγή ανάγλυφων υπογραφών γινόταν μηχανικά με τη βοήθεια της μήτρας που χρησιμοποιούσαν για το κάτω μέρος του λυχναριού.

8. KARIVIERI, σ. 47-48.

9. O. BRONEER, *Terracotta Lamps, Corinth IV*, 2 (1930). Πρόκειται ουσιαστικά για τον τύπο XXVIII.

K. GARNETT, « Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps », *Hesperia XLIV* (1975), σ. 173-206.

O. BRONEER, *Terracotta Lamps, Isthmia III* (1977), αρ. 2964-3141, σ. 72-80, πίν. 33-34.

H. WILLIAMS, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth V: The Lamps* (1981), αρ. 230-371, σ. 49-68, πίν. 10-16.

B. LINDROS WOHL, « A Deposit of Lamps from the Roman Bath at Isthmia », *Hesperia L* (1981), σ. 112-140.

K. W. SLANE, *The Sanctuary of Demeter and Kore : The Roman Pottery and Lamps, Corinth XVIII*, 2 (1990), σ. 8.

K. W. SLANE, « Tetrarchic recovery in Corinth : Pottery, Lamps and other Finds from the Peribolos of Apollo », *Hesperia LXIII* (1994), σ. 127-168.

10. A. BOVON, *Lampes d'Argos, Etudes Péloponnésiennes V* (1966), σ. 11.

11. C. ABADIE-REYNAL - J.-P. SODINI, *La céramique paléochrétienne de Thasos, Etudes Thasiennes 13* (1992), αρ. L6-25, σ. 66-68, πίν. VI-VII, εικ. 28.

12. D. IVANYI, *Die pannonische Lampen, eine typologisch-chronologische Übersicht* (1935), τύπος X, σ. 96-97, πίν. XXXIV-XXXV.

13. F. MILTNER, *Das Cömeterium der Sieben Schläfer, Forschungen in Ephesos IV*, 2 (1937), σ. 99-100, πίν. I.

14. T. OZIOU, *Les lampes du Musée de Chypre, Salamine de Chypre VII* (1977), αρ. 576-577, σ. 198-199, πίν. 32.

15. D.M. BAILEY, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) III*,₂ *Suppl. to Libya Antica V* (1985), αρ. 775-776, σ. 11, πίν. 22, εικ. 18.

16. D.M. BAILEY, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum III* (1988), αρ. Q3298-3283, σ. 406-411, πίν. 118-119.

17. C. LYON-CAHEN - V. HOFF, *Musée du Louvre, Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes* (1986), αρ. 154-155, σ. 124.

18. G. HERES, *Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung* (1972), αρ. 484, 486, 491, 494, σ. 77-79, πίν. 52-53.

19. D. W. J. GILL - D. HEDGECOCK, « Debris from an Athenian Lamp Workshop of the Roman

Period», *BSA* 87 (1992), σ. 411-421.

20. R. HAKEN, *Roman Lamps in the Prague National Museum and in Other Czechoslovak Collections* (1958).

21. T. SZENTLELEKY, *Ancient Lamps* (1969), αρ. 171, σ. 105.

22. M. L. BERNHARD, *Lampki Starozytne* (1955), αρ. 303-307, 315-316, σ. 322-323 και 326, πίν. LXXXIV-LXXXVII και XC-XCI.

23. J.W. HAYES, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum I, Greek and Roman Clay Lamps* (1980), αρ. 293, σ. 70, πίν. 36.

24. M.-CHR. HELLMANN, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale, I, Collection Froehner* (1985), αρ. 33-38, σ. 35-40.

Η ίδια, *Lampes antiques de la Bibliothèque Nationale, II, Fonds général : Lampes préromaines et romaines* (1987), αρ. 331-333, σ. 86-87, πίν. XLIV.

25. R. ROSENTHAL - R. SIVAN, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection, Qedem* 8 (1978), αρ. 209, σ. 52 και αρ. 228-231, σ. 56-57.

26. Σύντομες αναφορές στα ευρήματα του Κεραμεικού που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου από το 1912 κ.ε. υπάρχουν σε ανασκαφικές εκθέσεις του 1915, 1916 και 1928. Η πρώτη απόπειρα συνολικής διαπραγμάτευσης του υλικού που βρέθηκε στον Κεραμεικό από την Αρχαιολογική Εταιρεία τον 19ο αι. και από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο πρώτο μισό του 20ου αι. γίνεται στο άρθρο του K. Kübler, «Zum Formwandel in der spätantiken attischen Tonplastik», *Jdl* LXVII (1952), σ. 99-145.

27. H. THOMPSON, «Terracotta Lamps», *Hesperia* II (1933), σ. 195-215. Στο άρθρο του Homer Thompson, που αποτέλεσε την πρώτη μελέτη των λυχναριών που βρέθηκαν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στο χώρο της Αγοράς, η πλειοψηφία των λυχναριών που μελετήθηκαν ήταν αττικά. Ωστόσο, χρειάστηκαν να περάσουν σχεδόν τρεις δεκαετίες ως την έκδοση του βιβλίου της Judith Perlzweig *Lamps of the Roman Period* που αποτέλεσε (και αποτελεί ακόμα, παρά τις αλλαγές στη χρονολόγηση που πρότεινε αργότερα η ίδια η συγγραφέας) σημείο αναφοράς για την αττική παραγωγή λυχναριών.

28. S. BASSET, «The Cave at Vari VI : The Terracotta Lamps», *AJA* VII (1903), σ. 338-349. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική μελέτη των λυχναριών αυτών που ήρθαν στο φως με ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Η νεώτερη έρευνα τοποθετεί χρονικά την εναπόθεση των λυχναριών στο σπήλαιο της Βάρης από τον 4ο ως τον 6ο και ίσως και τον 7ο αι. μ.Χ. (KARIVIERI, σ. 52).

29. Όπως είναι φυσικό, τα λυχνάρια αυτά που βρέθηκαν σε τάφους είναι και τα καλύτερα διατηρημένα. Δυστυχώς όμως δεν σώζονται λεπτομερείς ενδείξεις προέλευσής τους.

30. A. BOVON, ό.π., σ. 72.

31. O. BRONEER, *Terracotta Lamps, Corinth* IV, 2 (1930), σ. 255, K. KÜBLER, ό.π., σ.118.

32. KARIVIERI, σ. 64.

33. PERLZWEIG, σ.117.

34. R. HAKEN, ό.π., σ. 96-97.

35. KARIVIERI, σ. 64-65 όπου και η πιο πρόσφατη διαπραγμάτευση της ερμηνείας του θέματος με τη σχετική βιβλιογραφία.

36. PERLZWEIG, σ. 87.

37. Για τις επιγραφές σε μετάλλια βλ. D.M. BAILEY, ό.π., σ. 106-108.

38. PERLZWEIG, αρ. 799, σ. 121, πίν. 18.

39. Βλ. PERLZWEIG σ. 34-38 και KARIVIERI σ. 95-104.

40. Για το εργαστήριο αυτό βλ. PERLZWEIG σ. 41-42 και KARIVIERI σ. 110-113.

41. Για το εργαστήριο αυτό βλ. PERLZWEIG σ. 51-52 και KARIVIERI σ. 132-134.
42. Για το εργαστήριο αυτό βλ. PERLZWEIG σ. 54-55 και KARIVIERI σ. 139-140.
43. Από την παραγωγή του εργαστηρίου που υπογράφει με το γράμμα Η έχουν καταγραφεί ως τώρα δύο μόνο λυχνάρια.
44. Φαίνεται πως τα υπόλοιπα καταγεγραμμένα λυχνάρια του εργαστηρίου αυτού φέρουν πορφυρό επίχρυσμα, σε αντίθεση με τη βάση από τους Δελφούς. Για το εργαστήριο βλ. PERLZWEIG σ. 55 και KARIVIERI σ. 141.
45. Βλ. PERLZWEIG σ. 55-57 και KARIVIERI σ. 143-146.
46. Βλ. PERLZWEIG σ. 57-58 και KARIVIERI σ. 146-150.
47. Βλ. PERLZWEIG σ. 58-59 και KARIVIERI σ. 150-151.
48. Αναφορά σ' αυτή την κατηγορία γραπτής κεραμικής γίνεται στα J.W. HAVES, *Late Roman Pottery* (1972), σ. 412-413 και *Atlante delle Forme Ceramiche I, Ceramica Fine Romana nel Bassino Mediterraneo (Medio et Tardo Impero)*, *Enciclopedia dell'Arte Antica* (1981), σ. 254-255.
49. Βλ. H. ROBINSON, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora V* (1959), αρ. Μ 209-210, σ. 103-104, πίν. 26 και 71.
50. Και υπάρχουν σίγουρα σε όλο τον ελλαδικό χώρο (και όχι μόνον), μια και ένα πολύ σημαντικό μέρος της αττικής παραγωγής κατά την περίοδο ακμής της προοριζόταν για εξαγωγές.



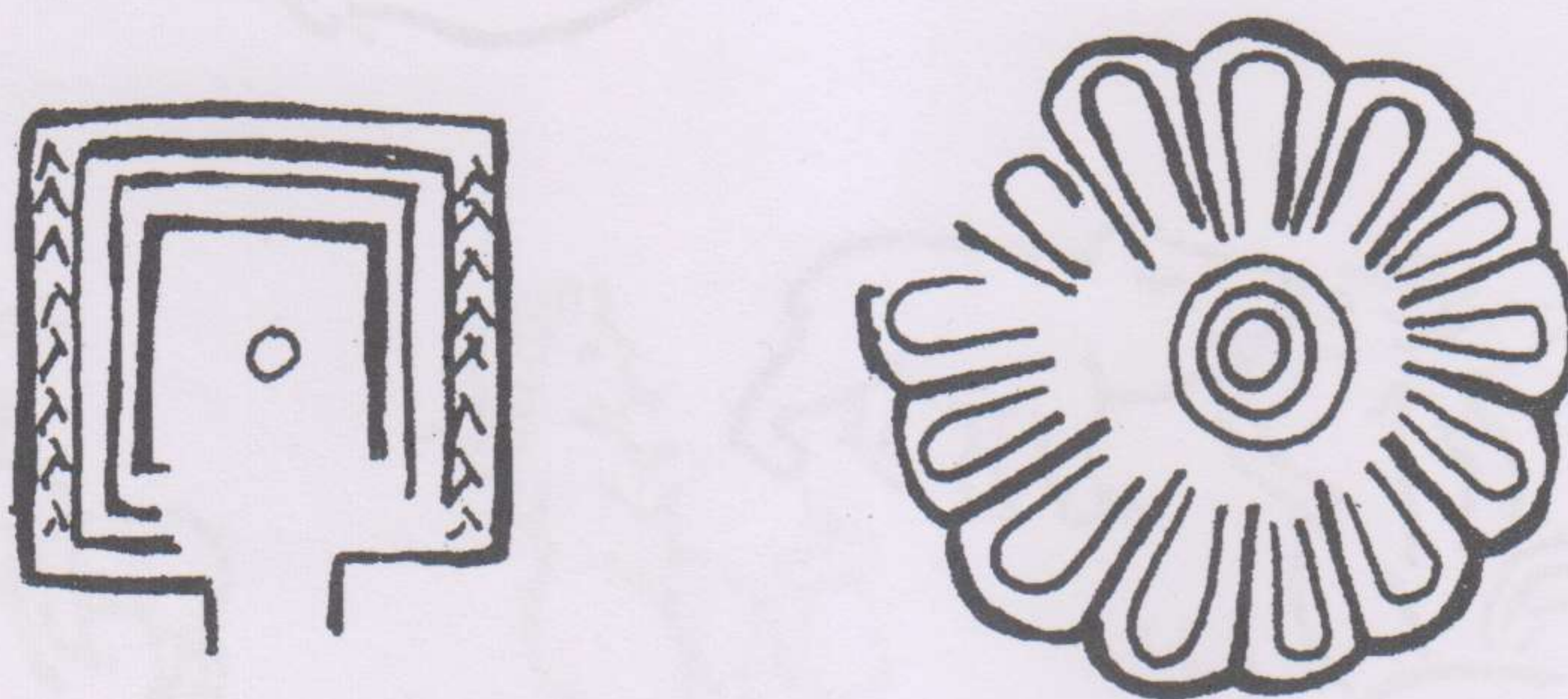
Εικ. 1. Μετάλλια λυγναριών με ανθρώπινες μορφές.



Εικ. 2. Μετάλλια λυχναριών με παραστάσεις ζώων.



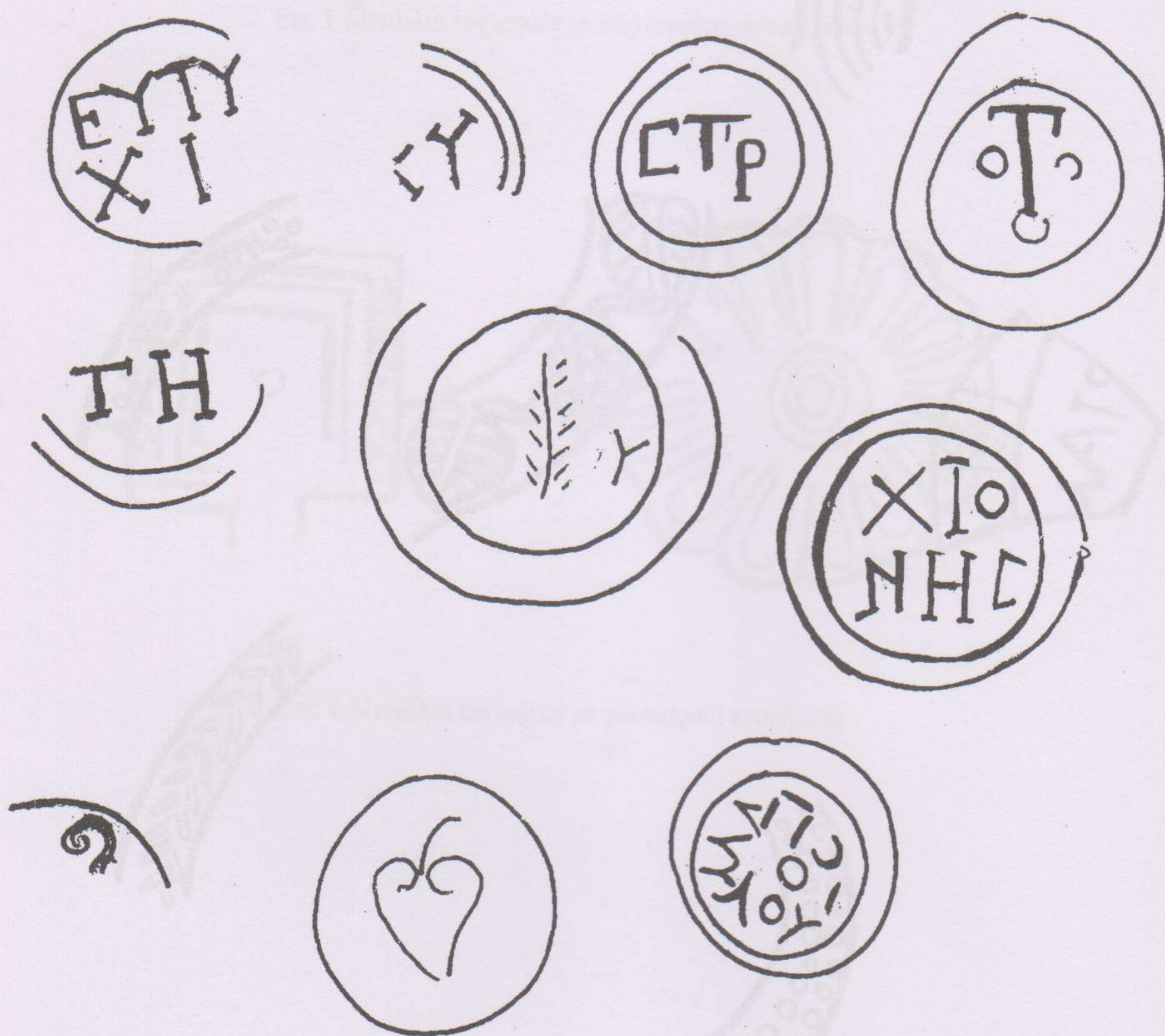
Εικ. 3. Μετάλλια λυχναριών με παραστάσεις αντικειμένων.



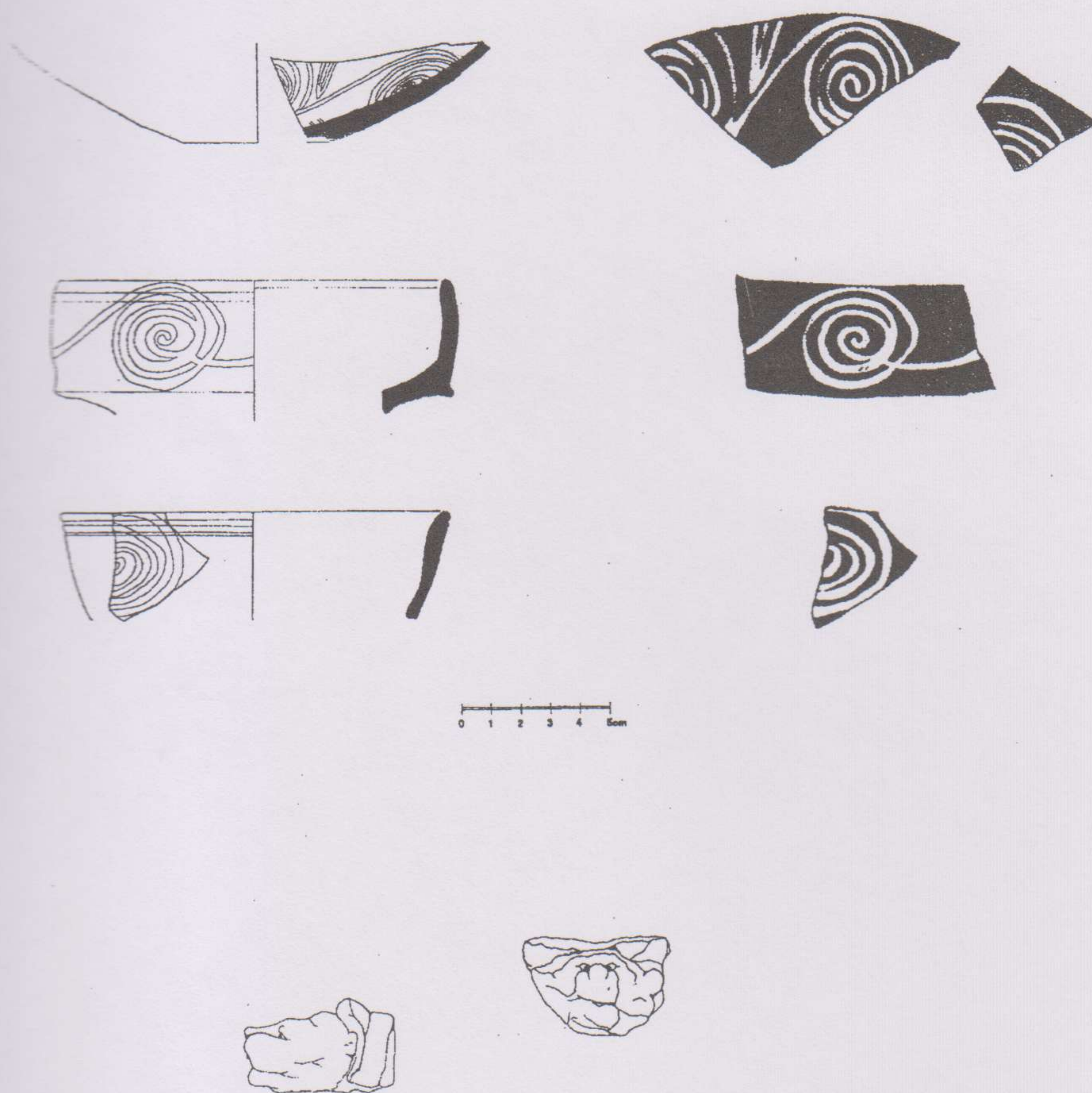
Εικ. 4. Μετάλλια λυχναριών με γεωμετρικά κοσμήματα.



Εικ. 5. Επιγραφή σε μέταλλο λυχναριού και κοσμήματα πλαισίων λυχναριών.



Εικ. 6. Υπογραφές αττικών εργαστηρίων.



Εικ. 7. Αττική κεραμική με γραπτή σπειροειδή διακόσμηση.